

Валерій Шевчук

"ЕПІЦЕДІОН" НЕВІДОМОГО АВТОРА ВІД 1585 РОКУ

"Епіцедіон"¹ належить до творів, які в традиції давньої української літератури відкривають її положеномний пласт, що певною мірою свідчить: українська шляхта, здобувши польську освіченість, почала цією освіченістю користуватися, і це не обов'язково було зв'язано з конфесійністю, адже рід Вишневецьких, одному з представників якого й присвячено "Епіцедіона", ще твердо сповідував православ'я, а до звісного ренегата Єремії Вишневецького був одним із найстійкіших щодо своєї конфесії, через що згодом, у 1628 році, тобто вже в XVII столітті, Ісаї Копинському довелося писати до Єремії-відступника пристрасне взивання до сумління: "Великий жаль, милостивий княже, серця усіх нас обіймає, духовних і все православне християнство, що не наслідуеть старожитної релігії грецьких предків і батьків своїх, не менше плаче й лементує церква божя, матір наша, що нею ваша княжа милість зволиш погорджувати"². Не зайве згадати, що рід Вишневецьких було вписано в число патронів та фундаторів Києво-Печерського монастиря, про що вістить А. Кальнофойський у своїй "Тератургемі" (1638), але коли проглянемо хоч би документи Густинського монастиря, фундаторами якого також були Вишневецькі, побачимо, що їх писано книжною українською мовою, але підписано Вишневецьким вже польською мовою.

"Епіцедіон" присвячено Михайлові Вишневецькому (до речі, Михайло було традиційним ім'ям у цьому роді), братові знаменитого Байди-Вишневецького, організатора Запорозького козацтва, одного з героїв української історії, і вже це примушує нас поставитися

до пам'ятки з особливою увагою, бо вона, зрештою, того заслуговує. Твір надруковано в незначній кількості примірників у Кракові, в 1585 році, і він започаткував у нас жанр тренів чи ляментів, тобто віршів на смерть (правда, і до цього маємо своєрідне використання цього жанру у Григорія Чуя, русина із Самбора); особливо цей жанр став популярний у першій половині XVII століття, з чого знаємо "Тренос або лямент" М. Смотрицького і його ж "Лямент на смерть Л. Карповича", знамениті "Вірші на жалісний погреб П. Конашевича-Сагайдачного" К. Саковича, "Лямент по святобливо вмертїм І. Василевичу" Д. Андреєвича та інші. "Епіцедіон" же тлумачиться автором, як "вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького, каштеляна київського, канівського, любецького старости", котрий помер 1584 року, тобто назва "лямент" чи "трен" тут ще не означається. Загалом же перед нами різновид посмертного панегірика (як і в Григорія Чуя), бо поетика плачу тут використовується тільки на початку викладової частини. М. Вишневецький помер 15 жовтня, а 1 січня наступного 1585 року автор завершив роботу над своїм "віршем жалобним", приклавши присвяту дружині вмерлого Гальшці Зеновичівні з висловленням їй подяки "за добродіяння, якими в домі вашої милості й понині втішається" поет - звістка має значення, бо свідчить: автор був придворним Вишневецьких. Писано твір у селі Нижні Білці на Кременеччині, тобто неподалік гнізда князівського Вишневеця. Ще одну варту уваги рід з'являє поет у дедикації своїй патронці: "То ж бо не Гомеровим чи Вергілієвим віршем, а з простої гадки своєї" він пише, тобто подається ніби вибачення, що про такі високі речі, як пам'ять про князя, автор пише не латинським віршем, а його опрощення (зведення від високої мови, книжної, до живої, в даному разі польської) приписує простоті свого розуму; можливо, латинською мовою

на високому рівні не володів. Але не був і поляком, як побачимо далі, бо йому властивий виразний український патріотизм. Отже, польською мовою автор пише твір не тому, що хоче, кажучи по-сучасному, вписатись у контекст польської літератури, а тому, що це була мова тих, до кого своїм віршем звертався і кому хотів донести свої думки - великому українському магнатству. Окрім того, практики писання подібних творів книжною українською мовою чи словенською не було, хоча першу спробу дедикації до князя здійснив уже Герасим Смотрицький у вірші, що стала заповітом до Біблії, виданої в Острозі в 1581 році. Але видання Біблії зумовлювало словенську мову; в "Епіцедіоні" ж ідеться про речі виключно світські.

Композиційно твір побудовано вельми просто: починається з передмови "До читача", після того йде дедикація Гальшці Зеновичівні, а за тим основна викладова частина, яка завершується знову-таки зверненням "До ласкавого читача", і, насамкінець, "Замкнення тих віршів". Що ж бажає розповісти читачеві автор? У передмовному вірші поет зазначає, що "тільки ширшу правду тут чесно написали". Він не відносить свого твору до високої поезії: "Як Марон (тобто Вергілій - В.Ш.) розкошувать, те не всім дається", але до поважної. Легше лаяти вістить він, не хвалити, отож похвальні вірші можуть бути не всім до вподоби" (як на мене, тут натяк, що думки, висловлені автором, не всім можуть сподобатися). Водночас, автор певний, що поети, які славлять "подвиги великі вірних краєві синів, а не злісно лають", житимуть вівіки, бо "необхідно правду дати нинішньому віку", адже "брехня світ весь заливає", після чого йде звеличення правди. Оце наголошення на правді має особливе значення (згадати б, як широко розробить значно пізніше цей постулат Семен Климовський) - воно ніби готує читача до сприймання подальшого тексту. Друге звернення до читача, в кінці твору, є похвалою роду Вишне-

вещьких, про нього скажемо далі, - естетичних викладок там нема.

Початок викладової частини це збагачений ренесансними образами трен: хай затихне Аполлонова люття, струни Амфіона та "мила цитра", у вірші авторовому вмістився жаль. Власне, це тема про життя та смерть із алюзіями відомого фабла про рицаря та смерть - це фабла пізніше, на початку XVII століття, буде в нас завіршоване; зрештою, саме цей мотив прийме за основний у своїх "Віршах" К. Сакович³. Від цього загального мотиву автор переходить до розповіді про кончину князя Михайла Вишневецького, котрий був "щиросердний чоловік", "не паном був - вітцем, до усіх привітним", а окрім того "рицарем звияжним". Він - сенатор Речі Посполитої, але головне - захисник від ординців України - здається, вперше в нашій поезії наша земля тут твердо зветься Україна:

Він надійним був щитом цілій Україні,
Пам'ятає силу ту бусурман донині,-

саме на цій темі автор зупиняється найдокладніше: головне діло життя князя - берегти кордони України від турків і татар. Після того іде виклад про рід Вишневецьких: вони були вихідці із Литовського князівства, з-поміж них - Корибут (князь новгород-сіверський до 1393 року), король чеський (Сигизмунд, в 20-х роках XV століття), про якого поет розповідає докладніше. Інша лінія - рід магнатів Збаразьких. Оповідається й про предків дружини князя Зеновичів. Служив же Михайло Речі Посполитій, не шкодуючи сили. Після того йде серія описів битв - цікаві зразки батальної поезії, починаючи із битви із татарами Шаткурєя, при цьому подаються паралелі до античної історії (ренесансна поетика). Введено поміж описи й таку цікаву фразу:

Добрих гетьманів таких Україна мала,
Гетьманів з чужих країв не потребувала,-

визначення увіч свідчить: автор бачив Україну, як окрему соціумну структуру. Більше того, свідчить, що при магнатських дворах створювалися школи рицарства, де рицарі навчалися бойовому ремеслу, відтак складались у рицарство України - еліту-воїownika, яке при військовій потребі безвідмовно поставало на бойовий чин:

У навчаннях нелегких бойовому ділу,
На Вкраїні піднялось рицарство уміле...

Докладно розказується про битву князів Романа Сангушка, Михайла Вишневецького та Євстафія Ружинського супроти татар - цей опис один із кращих в українській героїчній поезії. Оповідається й про участь князя у війні з лівонцями, але підкреслюється: головна його справа таки захист України.

Добрий старостою став там, на Україні,
Де до моря Бористен плине по рівнині:
Мужнім рицарям завжди Україна рада,
Бо щороку від татар - підступи і зрада,
Не допустить добрий син землю плондрувати,
Буде власними грудьми матір заступати,-

отже знову маємо вельми цікаве підкреслення: князь - син України, вона для нього матір - виразне засвідчення національної самосвідомості. І знову опис битви з татарами експресивний, повен фактологічних деталей. Звертає на себе увагу й таке: М. Вишневецький твердо називається гетьманом. Звісно, це не був офіційний чин, як у пізніші часи, а лише загальна назва верховного воєначальника, адже й у та-

тар -гетьман (С. 180), і в Картагені Ганібал - гетьман, але нам здається, що саме в тому часі почало встановлюватися поняття "гетьман" як не тільки воєначальника, а й голови краю (про це свідчать і проєкти Йосипа Верещинського, які було складено невдовзі по написанні цих віршів⁴). Автор не заперечує, навіть підкреслює, що Річ Посполита - це та держава, яку захищав М.Вишневецький і за яку воював, але окрім того визначає й інше поняття: "отча сторона", "рідний край" і вже це - Україна. Отже захищаючи кордони Речі Посполитої, князь захищав Україну (як рідний край і отчу сторону, в яку входило й Поділля, не тільки Київське воєводство (С. 181). Зрештою саме це вітчизна князя. Є в поемі й поняття "князівська Русь".

Ось як благородний син за вітчизну дбає,
Татарву од рідних піль мужньо одбивав,
Для вітчизни жертвує статками, здоров'ям,
Хай лиш слава на весь світ лине з Подніпров'я,-

виразний означник, що вітчизна М.Вишневецького не Річ Посполита, а таки Подніпров'я, але королеві, що символізував Річ Посполиту, князь виказував пошану, висилаючи йому в'язнів, однак за це "тільки винагороди жодної не має". Є тут указівка, що не тільки князеві Україна вітчизна, але й автору:

Часто грізних бусурман він долав щасливо,
Був для нашої землі (підкреслення моє - В.Ш.)
батьком милостивим,-

а в іншому місці каже: "Наша Наддніпрянина" (С. 187).

Одне із особливих місць поеми - ставлення до Москви та московитян. Хочу його процитувати повністю:

Як і ми, й Москва від них (татар - В.Ш.)
Часто потерпає,-
Так-бо сталося, що їх за сусідів маєм.
Не виборюють у нас волю, незалежність,
Мають око заздрісне на чужу маєтність,
Тої волі, що у нас, злодії, не знають,
Тільки задля користі шаблю підіймають,-

тут маємо не тільки гостру характеристику сусіднього народу (до речі, такий він залишився й до тепер), але своєрідне заперечення, що вони нам близький народ. і твердження, що допомоги від них чекати годі; постулат же волі й незалежності, поставлений автором, для своєї землі не лише свідчить, що поет був свідомо настроєним українцем, а й те, що подібні думки почали в тодішньому українському суспільстві з'являтися, а це було ще до першого національно-визвольного повстання Г.Лободи та С. Наливайка. Гадаю, що маємо тут ремінісценцію спроб порозумітися з Москвою Михайлового брата Дмитра Байди-Вишневецького; під цим кутом зору його контракти з Московією набувають особливого забарвлення. Зрештою, хоч і ставиться автор до московитян негативно, хотів би: "А коли б між християн та була ще згода, не терпіли б, як тепер, їхні землі шкоди", тобто Москва волі та незалежності нам би не дала, але допомогла б локалізувати постійну загрозу з боку татар, бо вся тодішня українська сила йшла на оборону супроти бусурман, через що становище України в час написання твору бачилося, як вельми складне й важливе:

Подивіться, як в сльозах орачі блукають,
Вигнано їх із садіб, шеляга не мають,
Бачимо ж, як бранців тьму тягнуть на арканах,
А той сам подався геть, на місця незнані.
Рідко хто було з нужди вибереться швидко,
Як жорстокий бусурман обдере до нитки.

На Поділлі лихо те й на Волині знають,
Наддніпрянці од татар часто потерпають,-

маємо тут також й окреслення України - це Волинь, Поділля і Наддніпрянщина. І саме в цьому контексті згадуються козаки:

Дякувати долі: є на Дніпрі потужні
України оборонці, сміливі і мужні,
Котрі гострих шипаків зовсім не бояться,
Котрі силі хижій, злій здатні опиратись.

Зрештою і сама Польща (Краків, Познань в автора) значно потерпала б, "коли б хижих над Дніпром наші не спинали".

Загалом основний виклад твору - це описи, що йдуть один за одним битв М. Вишневецького з татарами. До цього додається таке резюме:

Заслужив на те наш князь, правду слід сказати,
Щоб в історію діла славні записати.
Завжди правив з гідністю і хоробро бився,
Україні над Дніпром славно прислужився,
Захищав її як син, чулість мав і чесність,
Як годилося, чинив за свого гетьманства,
Україну не давав шарапати поганцям,-

отже знову Україна подається, як окрема соціумна категорія, над якою гетьманить князь. Через це він осаджує городища, засновує як фортецю Корсунь, відтак князь подається як володар України. Він був навіть хоробріший від славетних Маріїв і знаних Сципіонів, уподібнюється левові, якого слава рівняється до Ганібалової та Вітовтової, і "годиться у віках голосно лунати!" І хоч слава його не перевершила слави героїв античних, його заслуги безсумнівні.

Зрештою, всі оці бойові змагання підірвали здо-

ров'я князя, і він помер. По тому описується його зовнішність, а на завершення у зверненні "До ласкавого читача" повідається про заслуги роду Вишневецьких для вітчизни (під якою, як ми показали вище, поет розумів Україну), серед них виділяється згадка про Дмитра-Байду, який: "великий князь, рицар всемогутній, муж достойний, доблесний, правдивий і мужній" - йому й присвячуються окремий опис його змагань із турками й татарами.

У "Замкненні віршів" йдеться про сина Михайлового, "князя молодого який приймає на себе батькову справу, відтак поет закликає:

Щоб син наслідував батьківську справу,
Україні послужив, як державець правий,-

тобто як її, України, керманіч.

"Епіцедіон" - одна з найяскравіших пам'яток української поезії XVI століття, котра сильна не лише яскравими описами боїв та битв, тобто є класичним зразком високої батальної поезії, але й засвідчує появу в українській поезії державотворчих тенденцій і говорить про національну свідомість як, передусім, автора, так і тієї частини української аристократії, яка, захищаючи рідну землю від татар, починала вже думати про "волю й незалежність" отчого краю, бо відчувала його як вітчизну. Ясна річ, видаючи поему друком у столиці Польщі Кракові, автор не міг висловлюватися до кінця відверто, але звертає увагу те, що він міг і не боявся висловлюватися, як це вчинив, отже це були думки, значною мірою, в суспільстві самозрозумілі. Саме в цьому особливість цієї пам'ятки, іншої такої в тому часі не знаємо. Зрештою, й С. Кленович у "Роксоланії" дивився на Україну як на етнічну цілість, і на як соціумно самодостатню категорію, що теж було не випадковим, хоч політичних питань співець Роксоланії майже не ставив і не чіпав,

принаймні в такій мірі, як це бачимо в "Епіцедіоні".

Пам'ятка увіч ренесансна. Хоч і згадується християнство у протизв'язі до мусульманства, вона цілком секуляризована, тобто вільна від релігійних описів та проблем. Її головний герой - воїн і не просто, а гетьман України, отже він по-своєму титанізується (титанізм - одна із рис поезії ренесансу), про що свідчать численні уподібнення з античними героями, історичні ремінісценції та порівняння. Герою відтак надається ідеальних рис, що видно і з портретного опису:

Зросту був помірного, вигляд мав поважний,
Проти нищих ворогів мужній та відважний,
Повновидним був з лица, вигляд мав ласкавий,
З цього кожен міг пізнати, що то князь наш славний.

Є в поемі описи природи, метафорика помірна, строга, вивірена, вислів і справді нескладний, без емоційних надмірностей, описи битв класично строги, хоч і деталізовані. Є в тексті недосказаності, які були цілком зрозумілі людям того часу, принаймні тим, для кого твір писався й подавався, але підтекстового читання чи й алегоричного не помічається. Похвали князям не бомбастичні, а спокійно-виважені, композиція проста, чітка, подана як низка тем, які й розробляються.

ПРИМІТКИ

¹ Текст в оригіналі подано в книзі: А. Стороженко. Стефан Баторий и Днепровские казаки. К., 1904; в неповному перекладі у виданні: Українська поезія XVI століття. К., 1987. С. 169-194.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Год II. № 8. 1848. Листа введено в Літопис Густинського монастиря.

³ Загалом вірші на смерть із супровідними роздумами - це одна з найулюбленіших тем у поезії барокко, їх дійшло до нас так багато, що з них можна було б скласти окремий збірник.

⁴ Сас П., Оріховський С., Верещинський Й. Політико-правові концепції державного устрою. В кн.: Україна - Польща. К., 1993. С. 65-67.

Андрій Гурбик

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ XIV-XVI СТ.

Для глибокого розуміння процесу еволюції територіальної громади в Україні неабияке значення має висвітлення такого аспекту вказаної проблематики як типологія селянського сімейного ладу, визначення взаємозалежності форм сім'ї і характеру сільської громади, оскільки перша була основною, базовою продуктивною одиницею в середні віки, а друга - соціальним організмом, який багато в чому зумовлював виробничі відносини в сім'ї. В концептуальному плані важливим є виявлення базової форми сім'ї, яка кількісно (у певні періоди і в певних регіонах), можливо, й не переважала, але на основі якої відбувалося творення інших типів сімей¹. Дослідження передумов виникнення і причин тривалого побутування різних типів сім'ї та їх взаємотрансформації в рамках сільської громади поряд з аналізом комплексу інших аспектів зазначених проблем дає можливість всебічно з'ясувати устрій українського середньовічного села.

В конкретноїсторичному плані історія селянської сім'ї в Україні XIV-XVI ст. в контексті еволюції сіль-